

मेधातिथिः काण्वः। १ वायुः, २-३ इन्द्रवायूः, ४-६ मित्रावरुणौ, ७-९ इन्द्रो मरुत्वान्, १०-१२ विश्वे देवाः, १३-१५ पूषाः, १६-२२, २३(पूर्वार्धस्य) आपः, २३ (उत्तरार्धस्य), २४ अग्निः। १-१८ गायत्री, १९ पुरउष्णिक्, २१ प्रतिष्ठा, २०, २२-२४ अनुष्टुप्।

तीव्राः सोमांस आ गह्याशीर्वन्तः सुता इमे। वायो तान्प्रस्थितान्पिब ॥ १ ॥०२३ ॥०१

वायो- प्राण। आ गहि- आगच्छ। अस्मत्प्रज्ञायां भवेत्यर्थः। आशीर्वन्तः- अनुग्रहसंपन्नाः। तीव्राः- एकाग्रतासंपन्नाः। इमे- एते। सोमाः- रसाः। सुताः- निष्पन्नान्। तान्- अमून्। प्रस्थितान्- उपासकस्य हृदयं प्रति संप्रस्थितान्। पिब- अनुभव ॥१॥

उभा देवा दिविस्पृशेन्द्रवायू हवामहे। अस्य सोमस्य पीतये ॥ १ ॥०२३ ॥०२

अस्य- एतस्य। सोमस्य- रसस्य। पीतये- अनुभवाय। उभा- उभौ। देवा- देवौ। दिविस्पृशा- इन्द्रियातीतपरमाकाशस्पृशौ। इन्द्रावायू- परमेश्वरप्राणौ। हवामहे- आह्वयामः ॥२॥

इन्द्रवायू मनोजुवा विप्रा हवन्त ऊतये। सहस्राक्षा धियस्पती ॥ १ ॥०२३ ॥०३

सहस्राक्ष- बहुदर्शनयुक्त। मनोजुवा- मनोगती। जवतिर्गतिकर्म। धियस्पती- धारणाशक्तेः पालकौ। इन्द्रवायू- परमेश्वरप्राणौ। ऊतये- रक्षायै। विप्राः- मेधाविनः। हवन्ते- आह्वयन्ति ॥३॥

मित्रं वयं हवामहे वरुणं सोमपीतये। जज्ञाना पूतदक्षसा ॥ १ ॥०२३ ॥०४

मित्रम्- प्रेमाधिदैवतम्। जिमिदा स्नेहने। वरुणम्- प्रकृतिनियत्यधिदैवतम्। सोमपीतये- रसानुभवाय। वयम्। हवामहे- आह्वयामः। जज्ञाना- हृदये ध्यानभावनार्थं प्रादुर्भूतौ। जनी प्रादुर्भवि। पूतदक्षसा- पवित्रसामर्थ्यसंपन्नौ। उभौ ॥४॥

ऋतेन यावृतावृधावृतस्य ज्योतिषस्पती। ता मित्रावरुणा हुवे ॥ १ ॥०२३ ॥०५

ऋतेन- उपासकजीवने प्रकृतिनियतिप्रतिबिम्बभूतधर्मेण । यौ । ऋतावृधौ- प्रकृतिनियतिवर्धकौ ।
ऋतस्य- प्रकृतिनियतेः । ज्योतिषः- प्रज्ञापकस्य ज्योतिषः । पती- पालकौ । ता- अमू ।
मित्रावरुणा- मित्रावरुणौ । हुवे- आह्वयामि ॥५ ॥

वरुणः प्राविता भुवन्मित्रो विश्वाभिरूतिभिः। करतां नः सुराधसः ॥ १ ॥०२३ ॥०६

वरुणः- प्रकृतिनियतिदेवता । प्राविता- प्रकर्षेण रक्षिका । भुवत्- भवतु । मित्रः- प्रेमदेवता ।
विश्वाभिः- सर्वाभिः । ऊतिभिः- रक्षाभिः । प्राविता भवतु । नः- अस्मान् । सुराधसः- सुसमृद्धान् ।
राध समृद्धौ । करताम्- कुरुताम् ॥६ ॥

मरुत्वन्तं हवामह इन्द्रमा सोमपीतये। सजूर्गणेन तृप्पतु ॥ १ ॥०२३ ॥०७

सोमपीतये- रसानुभवाय । मरुत्वन्तम्- प्राणेशम् । इन्द्रम्- परमेश्वरम् । आ हवामहे- आह्वयामः ।
सजूः- सुप्रीतः । सुसेवकः । जुषी प्रीतिसेवनयोः । गणेन- स्वगणेन मरुद्गणेन प्राणविशेषैरिति भावः ।
तृप्पतु- तृप्तिमनुभवतु । तृप्प तृप्तौ ॥७ ॥

इन्द्रज्येष्ठा मरुद्गणा देवासः पूषरातयः। विश्वे मम श्रुता हवम् ॥ १ ॥०२३ ॥०८

इन्द्रज्येष्ठाः- इन्द्रियवशीकरणशक्तिनेतृत्वसंपन्नाः । मरुद्गणाः- प्राणविशेषाः । देवासः-
द्योतनशक्तयः । पूषरातयः- पुष्टिदातारः । विश्वे- सर्वे । मम- अस्माकम् । हवम्- आह्वानम् । श्रुत-
शृणुत ॥८ ॥

हत वृत्रं सुदानव इन्द्रेण सहसा युजा। मा नो दुःशंस ईशत ॥ १ ॥०२३ ॥०९

सुदानवः- शोभनदानयुक्ताः । मरुद्गणाः । सहसा- सहनशीलेन । युजा- समाधिसंपन्नेन । इन्द्रेण-
परमेश्वरेण । वृत्रम्- आत्मावरणशक्तिम् । हत- नाशयत । दुःशंसः- अहङ्कारवर्धकस्तुतिः ।
अपथ्यमधुरस्तुतिः । नः- अस्मान् । मा ईशत- मा बध्नातु ॥९॥

विश्वान्देवान्हवामहे मरुतः सोमपीतये । उग्रा हि पृश्निमातरः ॥ १ ॥०२३॥१०

सोमपीतये- रसानुभवाय । विश्वान्- समस्तान् । देवान्- द्योतनशक्तिभूतान् । मरुतः-
प्राणविशेषान् । हवामहे- आह्वयामः । पृश्निमातरः- अखण्डप्रकृतिजाः । पृश्निः माता येषां ते । पृश्निः
अखण्डप्रकृतिरदितिः । उग्राः- वीराः ॥१०॥

जयतामिव तन्यतुर्मरुतामेति धृष्णुया । यच्छुभं याथना नरः ॥ १ ॥०२३॥११

नरः- नेतारः । यत्- यदा । शुभम्- शोभनमस्मदुपासनम् । याथन- प्राप्तुम् । तदा । भवतां मरुताम् ।
धृष्णुया- धाष्टर्यसंपन्नः । तन्यतुः- शब्दः । जयतामिव- जयिनामिव । एति- गच्छति ।
अस्मान्प्रत्यागच्छतीति भावः ॥११॥

हस्काराद्विद्युतस्पर्यतौ जाता अवन्तु नः । मरुतौ मृळयन्तु नः ॥ १ ॥०२३॥१२

अतः- अस्मात् । हस्कारात्- इन्द्रस्यादृष्टासमानात् । हसे हसने । विद्युतः । विद्युदिन्द्रशक्तिप्रतीक
एव । परि जाताः- प्रादुर्भूताः । मरुतः- प्राणविशेषाः । नः- अस्मान् । अवन्तु- रक्षन्तु । नः-
अस्मान् । मृळयन्तु- सुखयन्तु । मृड सुखने ॥१२॥

आ पूषञ्चित्रबर्हिषमाघृणे धरुणं दिवः । आज्ञा नष्टं यथा पशुम् ॥ १ ॥०२३॥१३

अज- रश्मिभिर्गतिशील । अज गतिक्षेपणयोः । आघृणे- किरणैः प्रवाहभूत । दीप्तिमन् । घृ
क्षणदीप्त्योः । पूषन्- पोषक । आत्मसूर्य । यथा पशुम्- यथा दर्शनम् । नष्टं विद्यामित्यर्थः ।

पश्यतीति पशुरिति यास्कः। तथा। चित्रबर्हिषम्- असाधारणहृदयाकाशस्थम्।
बर्हिःशब्दोऽन्तरिक्षनामसु पठितः। दिवः- द्योतनभूमिकायाः। धरुणम्- धारकम्। आ-
आनय ॥१३॥

पूषा राजानमाघृणिरपगूळं गुहा हितम्। अविन्दच्चित्रबर्हिषम्॥ १ ॥०२३॥१४

पूषा- पोषकः। आत्मसूर्यः। आघृणिः- किरणैः प्रवाहभूतो दीप्तिमान्। घृ क्षरणदीप्त्योः।
अपगूळम्- अत्यन्तगूढम्। गुहा हितम्- हृदये निहितम्। चित्रबर्हिषम्-
असाधारणहृदयाकाशस्थम्। बर्हिःशब्दोऽन्तरिक्षनामसु पठितः। अविन्दत्- लेभे ॥१४॥

उतो स मह्यमिन्दुभिः षड्युक्ताँ अनुसेषिधत्। गोभिर्यवं न चर्कषत्॥ १ ॥०२३॥१५

उतः- अपि च। सः- आत्मसूर्यः। मह्यम्- मे। इन्दुभिः- क्लेदनकरैः। हृदयस्पर्शिभिः। युक्तान्-
अभियुक्ताः। षट्- षड्भूमिकाः। भूर्भुवःसुवर्महोजनस्तप इति षट्। भूः शरीरम्। भुवः प्राणः। सुवः
मनः। महः विज्ञानम्। जनः आनन्दः। तपः चिच्छक्तिः। सत्यम् सत्तामात्रचैतन्यम्। सत्यमिति
या भूमिका सा स्वयं सूर्य एवेति कारणात् सा नोच्यते। अनुसेषिधत्- अन्ववर्तयत्। षिधु गत्याम्।
गोभिः- बलीवर्दैः। यवम्- यवाय भूमिम्। न- इव। गोभिः- ज्ञानरश्मिभिः। उपासकस्य
साधनभूमिकाम्। चर्कषत्- चर्कष ॥१५॥

अम्बयो यन्त्यध्वभिर्जामयो अध्वरीयताम्। पृञ्चतीर्मधुना पयः॥ १ ॥०२३॥१६

अध्वभिः- सुमार्गैः। अम्बयः- मातरः। जलदेवताः। आधारभूतशक्तिप्रवाह एव श्रुतौ जलम्।
यन्ति- गच्छन्ति। मधुना- माधुर्येण। पयः- ज्ञानम्। पृञ्चतीः- योजयन्त्यः। जामयः-
अस्मद्वान्धवा अपि। अध्वरीयताम्- अहिंसाभूतं सर्वलोकहितं वा कर्म इच्छन्तु ॥१६॥

अमूर्या उप सूर्ये याभिर्वा सूर्य सह। ता नौ हिन्वन्त्वध्वरम्॥ १ ॥०२३ ॥१७

अमूः- ताः। आपः- आधारभूतप्रवाहाः। सूर्ये- आत्मसूर्यस्य। उप- समीपे अवस्थिताः। याभिः।
सूर्यः- आत्मसूर्यः। सह- सहितो वर्तते। ताः। नः- अस्माकम्। अध्वरम्- अहिंसात्मकं
सर्वभूतहितात्मकं कर्म। हिन्वन्तु- प्रीणयन्तु ॥१७ ॥

अपो देवीरुप ह्ये यत्र गावः पिबन्ति नः। सिन्धुभ्यः कर्त्वं हविः॥ १ ॥०२३ ॥१८

यत्र- याः। नः- अस्माकम्। गावः- पशवः। सूर्यरश्मयो वा। पिबन्ति- गृह्णन्तीति आधिभौतिके।
आत्मसूर्यस्य ज्ञानरश्मयः उपासनार्थं गृह्णन्तीति आध्यात्मिके। ताः। देवीः- द्योतनशक्तीः। अपः-
जलदेवताः। आधारभूतशक्तिप्रवाहभूताः। उप- समीपे। ह्ये- आह्वये। सिन्धुभ्यः-
स्यन्दमानाभ्यः। हविः- हव्यप्रदानं। कर्त्वं- कर्तव्यम्। आधारभूतशक्तिप्रवाहपुष्ट्यै उपासनं
कर्तव्यमिति भावः ॥१८ ॥

अप्स्व१ न्तरमृतमप्सु भेषजमपामुत प्रशस्तये। देवा भवत वाजिनः॥ १ ॥०२३ ॥१९

अप्सु- आधारशक्तिप्रवाहेषु। अन्तरम्। अमृतम्- आत्मनोऽमृतत्वं निहितम्। अप्सु। भेषजम्-
सर्वेषामाधिव्याधीनां भैषज्यं निहितम्। उत- अपि च। अपाम्। प्रशस्तये- प्रशंसायै अयं मन्त्रः।
देवाः- द्योतनशक्तयः। वाजिनः- अपां प्रापणाय गतिसंपन्नाः। वज गतौ। भवत ॥१९ ॥

अप्सु मे सोमो अब्रवीदन्तर्विश्वानि भेषजा।

अग्निं च विश्वशम्भुवमापश्च विश्वभेषजीः॥ १ ॥०२३ ॥२०

सोमः- रसदेवता। मे- माम्। अब्रवीत्- उवाच। अप्सु- जले इत्याधिभौतिकम्।
जीवाधारशक्तिप्रवाहे इत्याध्यात्मिकम्। अन्तः। विश्वानि भेषजा- सर्वाणि भैषज्यानि निहितानीति।

विश्वशंभुवम्- सर्वभूतहितक्रतुम् । अग्निं च । विश्वभेषजीः- सर्वेषां भिषजः । आपश्च- अपश्च ।
सोमः । अब्रवीत्- उपदिष्टवान् ॥२०॥

आपः पृणीत भेषजं वरूथं तन्वे३ मम । ज्योक् सूर्यं दृशे ॥ १ ॥०२३॥२१

आपः- जलाधिदेवताः । आधारशक्तिप्रवाहाः । मम । तन्वे- स्थूले शरीरे । सूक्ष्मे वासनामयतनौ
च । वरूथम्- वरणीयम् । भेषजम्- भैषज्यम् । पृणीत- पूरयत । पृ पालनपूरणयोः । ज्योक्-
चिरम् । सूर्यम् । दृशे- दर्शनाय कुरुत ॥२१॥

इदमापः प्र वहत यत्किं च दुरितं मयि ।

यद्वाहमभिदुद्रोह यद्वा शेप उतानृतम् ॥ १ ॥०२३॥२२

इदम्- एतद्भैषज्यम् । प्र वहत । मयि । यत् किंच- यत्किञ्चित् । दुरितम्- पापचिन्तनमस्ति । अहम् ।
यद्वा । अभिदुद्रोह- अभितो जनेभ्यो द्रोहमकरवम् । यद्वा । शेपे- साधून् शशाप । अनृतम्
- असत्यमुक्तवान् । तत्सर्वं प्रवाहेण मत्तोऽपनयत ॥२२॥

आपो अद्यान्वचारिषं रसेन समगस्महि ।

पयस्वानग्र आ गहि तं मा सं सृज वर्चसा ॥ १ ॥०२३॥२३

आपः- जलानि । आधारशक्तिप्रवाहान् । अद्य- इदानीम् । अन्वचारिषम्- उपासितवान् । रसेन ।
समगस्महि- सङ्गताः स्मः । अग्ने- सर्वभूतहितक्रतो । पयस्वान्- ज्ञानवान् सन् । आ गहि-
आगच्छ । तम्- तादृशम् । मा- माम् । वर्चसा- शोभनगुणैः । सम्- सम्यक् । सृज- योजय ॥२३॥

सं माग्ने वर्चसा सृज सं प्रजया समायुषा ।

विद्युर्मे अस्य देवा इन्द्रो विद्यात्सह ऋषिभिः ॥ १ ॥०२३ ॥२४

अग्ने- सर्वभूतहितकृतो । मा- माम् । वर्चसा- शोभनगुणैः । सम्- सम्यक् । सृज- योजय । प्रजया ।
सम्- संयोजय । आयुषा- जीवनेन । सम्- संयोजय । अस्य- तादृशस्य । मे- मम हृदयं
साधनभूमिकां वा । देवाः- द्योतनशक्तयः । विद्युः- जानीयुः । ऋषिभिः- सूक्ष्मदर्शिभिः । सह ।
इन्द्रः- परमेश्वरः । मे- मद्द्वयम् । विद्यात्- जानीयात् ॥२४ ॥

Dr. Rangraha